

Сидоренко В.В. Майстерність вчителя української мови і літератури в організації професійно-педагогічного комунікативного простору / В.В. Сидоренко // Нова педагогічна думка / матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції «Професійний розвиток педагога в системі безперервної післядипломної освіти». – Рівне: РОІППО. – 2011. – № 2. – С. 90-98.

УДК 378.14:811.161.2

Вікторія Сидоренко, к.філол.н., доцент

МАЙСТЕРНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОГО КОМУНІКАТИВНОГО ПРОСТОРУ

Сидоренко В.В. Майстерність вчителя української мови і літератури в організації професійно-педагогічного комунікативного простору.

Стаття присвячена вдосконаленню майстерності вчителя української мови і літератури в організації професійно-педагогічного спілкування. Розкрито інноваційні ролі і функції словесника в умовах оновленої мовно-літературної парадигми. Ґрунтовно розглянуто причини виникнення комунікативно-ситуативних бар'єрів у професійній діяльності вчителя-словесника. На конкретних прикладах запропоновано способи їх нейтралізування.

Ключові слова: професійно-педагогічне спілкування, майстерність педагогічної взаємодії, комунікативно-ситуативні бар'єри, педагогічна імпровізація, міжособистісний простір.

Сидоренко В.В. Мастерство учителя украинского языка и литературы в организации профессионально-педагогического коммуникативного пространства.

Статья посвящена совершенствованию мастерства учителя украинского языка и литературы в организации профессионально-педагогического общения. Раскрыты инновационные роли и функции словесника в условиях обновленной языково-литературного парадигмы. Основательно рассмотрены причины возникновения коммуникативно-ситуативных барьеров в профессиональной деятельности учителя-словесника. На конкретных примерах предложены способы их преодоления.

Ключевые слова: профессионально-педагогическое общение, мастерство педагогического взаимодействия, коммуникативно-ситуативные барьеры, педагогическая импровизация, межличностное пространство.

Sydorenko Victoria. Skills teacher of Ukrainian language and literature in the organization of professional and pedagogical communicative space.

The article is devoted improving the skills of teachers of Ukrainian language and literature in the organization of vocational and educational communication. Reveals the innovative role and function in a philologist updated language and literary paradigm. Thoroughly examined the causes of communicative-situational barriers to careers teacher-philologist. In the specific examples offered ways suggested ways to overcome them.

Keywords: vocational and educational communication skills teacher interaction, communicative situational barriers, teaching improvisation, interpersonal space.

Постановка проблеми. Процес навчання, виховання і розвитку особистості відбувається в умовах спілкування вчителя української мови і літератури та учнів. Педагогічне спілкування є своєрідним мистецтвом, де існують певні правила, особливості, стратегічні й тактичні принципи, проте оволодіти ним на рівні майстерності, на жаль, може не кожен учитель. О.О. Бодальов аргументовано доводить, що у вчителів-майстрів репертуар прийомів спілкування, інструментовка поведінки багатша (до 43 різних прийомів), ніж у педагогів-немайстрів (усього до 17-19 прийомів). Процес педагогічної взаємодії вчителя-словесника з учнями можна вважати успішним, якщо створюються умови для реалізації знань, умінь і навичок, усвідомлюються неповторність власного «Я» і знайдено підґрунтя для позитивного

самоприйняття, відкриваються перспективи для майбутнього розвитку особистості. Отже, професійно-педагогічне спілкування розглядаємо як особистісно зорієнтовану, суб'єкт-суб'єктну взаємодію вчителя української мови і літератури та учнів за допомогою арсеналу вербальних (передача словами суспільно-історичного досвіду людства, мовленнєвий етикет) і невербальних комунікативних засобів (зовнішність, міміка, жести, манери, пантоміміка, динамічна експресія, якість голосу, комунікативний міжособистісний простір та ін.), що забезпечують взаємне транслювання власного «Я» в діаді «учитель-учень», суб'єктного досвіду, емоцій, переживань, потреб, установок, можливостей, допомагають встановити сприятливі умови для гармонійного розвитку особистості, впливають на результативність і якість навчально-виховного процесу. Це двобічний, суб'єкт-суб'єктний процес, мовленнєва-мисленнєва діяльність, за якої вчитель української мови і літератури та учень стають повноправними партнерами, співтворцями. Майстерність учителя української мови і літератури в організації професійно-педагогічного спілкування проявляється у відсутності ієрархічних, домінантних позицій, готовності до діалогу, допомоги, фасилітативного супроводу й підтримки школярів, посилення мотиваційно-сміислової установки на гуманістичну спрямованість педагогічного процесу, орієнтація вчителя-словесника на розвиток кожної особистості з урахуванням можливостей, навчальних потреб, суб'єктного досвіду, інтересів. Розпізнати, виявити, розкрити, виплекати в кожному учневі його неповторно-індивідуальний талант – значить підняти особистість на високий рівень розвитку людської гідності. Проте організації ефективного професійно-педагогічного спілкування часто заважають комунікативно-ситуативні бар'єри.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. У психолого-педагогічній літературі запропоновано різні класифікації комунікативних перешкод (Н.П. Волкова, І.М. Дичківська, І.А. Зязюн, Л.О. Ковальчук, О.М. Куцевол, О.М. Ольшевська, М.І. Станкін, О.М. Степанов і М.М. Фіцула, Л.Є. Туміна, Е.А. Унтілова, Т.Д. Щербан та ін.). Проте професійно-особистісні функції і ролі вчителя української мови і літератури в організації педагогічного спілкування, якості та складові комунікативного потенціалу словесника, комунікативні установки, що перешкоджають майстерному спілкуванню, дослідниками

розглядаються фрагментарно. Це підтверджує актуальність визначеного питання та необхідність подальшого вивчення перспективних і малодосліджених моментів.

Мета статті – удосконалення майстерності вчителя української мови і літератури щодо організації професійно-педагогічного спілкування в умовах соціокультурних змін. Відповідно до поставленої мети **основні завдання наукової розвідки** окреслюємо наступним чином: 1) розкрити зміст поняття «професійно-педагогічне спілкування»; 2) висвітлити інноваційні ролі і функції вчителя-словесника в організації професійної взаємодії, професійно значущі комунікативні якості і здібності, комунікативні вміння, навички й установки, якими має володіти словесник-майстер; 3) ґрунтовно розглянути причини виникнення комунікативно-ситуативних бар'єрів у професійно-педагогічному спілкуванні вчителя української мови і літератури; 4) запропонувати шляхи нейтралізування комунікативно-ситуативних бар'єрів у практичній діяльності вчителя-словесника.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки професійно-педагогічне спілкування передбачає організацію ефективного комунікативного простору, уміння вчителя-словесника знаходити творчий вихід з різноманітних ситуацій, приймати оперативні, педагогічно доцільні рішення, обирати комунікативну стратегію і відповідну тактику, у нашому дослідженні послуговуємось терміном «**комунікативно-ситуативні бар'єри**». Власний педагогічний досвід і результати проведеного анкетування словесників-практиків засвідчують, що в роботі вчителя української мови і літератури найчастіше виникають такі види комунікативно-ситуативних перешкод: *соціальні, ситуаційні, імпровізаційні, контрсугестивні, когнітивні, експресивно-естетичні, інтеракційні, психологічні*. Розкриємо їх зміст, з'ясуємо причини виникнення комунікативно-ситуативних бар'єрів у роботі вчителя української мови і літератури та висвітлимо ефективні способи подолання.

Соціальні бар'єри спричинено закритістю вчителя української мови і літератури у спілкуванні, ізоляваністю від учнів, переходом від діалогічного до **імперативного характеру взаємин** у різних проявах монологічної, суб'єкт-об'єктної взаємодії, що передбачає беззаперечне виконання вимог педагога, підкорення формальним нормам і правилам поведінки. Причому вчитель-словесник свідомо (психологічний захист дистанційованою поведінкою від «важкого» класу,

від зовнішніх і внутрішніх проблем, які загрожують особистісній стабільності, стереотипізація учнів, їх атрибуція, тобто приписування мотивів поведінки та особистісних характеристик на основі власного досвіду чи певної схожості з представниками даної групи, невпевненість у власних знаннях, уміннях тощо) чи несвідомо (незначний досвід, низький рівень педагогічної майстерності, недостатня сформованість деяких компетентностей і компетенцій, передусім комунікативно-ситуативної, методичної і под., комунікативних якостей і здібностей) вибирає непродуктивну рольову позицію, демонструючи своє домінування над школярами, зверхнє, зневажливе, іноді навіть презирливе ставлення. В комунікативному арсеналі вчителя-словесника переважають імперативні сполуки на зразок *ти зобов'язаний, повинен, пиши, відповідай, дивись на дошку, працюй, сядь прямо, закрій рота, перекажи, виконай завдання, не байдикуй, не заважай, не підказуй, сиди тихо; «Я зараз дам завдання, а ви виконаєте»* та ін. Отже, комунікативний процес є односторонньою, суб'єкт-об'єктною комунікацією, де вчитель виступає центральною дійовою особою, яка керує дітьми, показує, розповідає, запитує, вимагаючи тиші в класі й обмежуючи рухи учнів, учень – це пасивний слухач, якому іноді надається можливість продемонструвати свої знання [4, с. 10].

Виникнення *ситуаційних* бар'єрів пов'язуємо з невмінням учителя української мови і літератури мобільно творчо реагувати на певні зміни в комунікативному аспекті уроку, непередбачувані ситуації. Будь-який відхід від заздалегідь підготовленого проекту уроку у формі неочікуваних запитань учнів, їх незапланованого вияву творчості, ініціативи, спонтанний діалог, що виникає з приводу інтерпретації художнього тексту, підтримки або не підтримки, схвалення/засудження позиції героя та ін., викликає опір з боку вчителя-словесника, виявляє його неготовність до багатосторонньої комунікації, неспроможність коригувати перебіг навчальних ситуацій залежно від обставин і власного творчого задуму. Крім того, учитель української мови і літератури не може запобігати конфліктам з учнями, колегами, адміністрацією, батьками чи своєчасно їх локалізувати, обираючи міжособистісний стиль врегулювання конфліктних ситуацій. Із метою нейтралізування ситуаційних бар'єрів словесник обов'язково має вибудовувати **стратегію мовленнєвої поведінки**, що включає планування

комунікативної взаємодії з учнем (класом), прогнозування уроку як системи ситуацій комунікації, передбачення можливого перебігу реакцій школярів у процесі сприйняття навчальної інформації, вибір ефективного професійно-педагогічного стилю взаємодії, усвідомлення кроків регуляції співпраці тощо.

У випадках браку досвіду приймати оперативні, педагогічно доцільні рішення, знаходити педагогічну ідею та миттєво реалізовувати в навчально-виховному процесі, швидко орієнтуватись у нетипових ситуаціях, органічно втілювати план уроку на основі попереднього досвіду й педагогічних знань та ерудиції, за переконанням О.С. Булатової [1, с. 51, 235-236], О.М. Куцевол [3, с. 25, 29], В.М. Харькіна [7, с. 14, 25, 45-46 і под.], у роботі вчителя української мови і літератури з'являються **імпровізаційні** бар'єри. Лише висококваліфікований учитель-словесник може вдаватися до педагогічної імпровізації, застосовуючи вербальний (влучне слово, жарт, крилата фраза, цитата з поезії), фізичний (погляд, жест, міміка) та словесно-фізичний різновиди (гра, інсценізація, рольова ситуація), виявляти імпровізаційну готовність та імпровізаційні вміння. Детермінантами педагогічної імпровізації для викладачів предметів мистецько-художнього циклу є чуттєва та логічна інтуїція, творче натхнення, розвинена увага, спостережливність, антиципація, рефлексія, емоційна чутливість і под. [3, с. 26-28]. Для вдосконалення імпровізаційних умінь треба аналізувати відвідані уроки колег в аспекті здійсненої чи можливої імпровізації; давати ретроспективний аналіз своїх уроків з оцінкою доцільності імпровізування; проводити тренінги креативних якостей словесника.

Із ситуаційними безпосередньо корелюють **контрсугестивні** бар'єри, що залежать від індивідуально-психологічних якостей особистості, зокрема специфічних особливостей сформованої «Я-концепції», що інтегрується навколо відчуття власної професійної та особистісної некомпетентності, нерозвиненість потреби в самоактуалізації, деформовані особистісні настанови й мотиви діяльності тощо. Проявами окреслених бар'єрів в роботі вчителя-словесника є недовіра учням, невпевненість у їхніх можливостях, невизнання права на власну думку, позицію, егоцентризм педагога (зосередженість на власних інтересах, уподобаннях, переживаннях, враженнях), нездатність до антиципації, суб'єктивізм при оцінюванні школярів, антигуманний світогляд, відсутність почуття гумору тощо. Пов'язуючи

підхід до учнів та частотність виникнення конфліктних ситуацій з індивідуальними властивостями нервової системи педагога, М.І. Станкін [5, с. 74-75] рекомендує вчителям-сангвінікам і холерикам у спілкуванні частіше використовувати просьбу, шутку, робити школярам менше зауважень, чітко й організовано проводити початок уроку, поступово збільшуючи навантаження та обсяг домашніх завдань; педагогам-флегматикам радить скрупульозно контролювати виконання учнями розпоряджень, не випускаючи з поля зору жодного школяра, наводити більше нових, невідомих прикладів і фактів; учителям-меланхолікам – не починати уроку, доки в класі не настане цілковитої тиші, не допускати довгих пауз, не знижувати темп уроку, при поясненні матеріалу використовувати яскраві ілюстрації, крилаті вислови.

Низький культурний тезаурус учителя української мови і літератури, недостатній рівень інтелектуального розвитку, кругозору, фрагментарність знань, недостатнє орієнтування в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, відсутність навичок творчої діяльності та ін. спричиняють в роботі вчителя української мови і літератури виникнення *тезаурусних* бар'єрів. Учителі-словесники, у роботі якого виникають розглядувані перешкоди, не спроможний зацікавити дітей новинками літератури, розповісти про невідомі з критичного матеріалу, проте значущі для повноцінного розкриття особистості митця епізоди з його біографії, поділитися яскравими враженнями про переглянутий спектакль/кінострічку, цілісно проаналізувати текст літературного твору, спираючись на міжпредметну взаємодію, допомогти школярам в роботі при виконанні творчих, нестандартних завдань, залучити до виконання дослідницької роботи й под. І навпаки, наприклад, фундаментальні знання словесника-майстра з різних суміжних і несуміжних із гуманітарними дисциплін, сформовані компетентності і компетенції, начитаність, ерудиція уможливають систематичне впровадження інтегративного підходу до навчання, зокрема використання контекстуального чи компаративного аналізу літературних творів із залученням знань з історії України, зарубіжної літератури, фольклору, народознавства, етнографії, іноземних мов, образотворчого мистецтва, етики, філософії тощо. Зокрема при вивченні теми «Слово про похід Ігорів» як найвидатніша пам'ятка давньоукраїнської і світової культури, перлина українського ліро-епосу» (9 клас)

досягти цілісної системи знань і уявлень, усунути фрагментарність і порізненість одержуваної учнями інформації, сформувати компетентного читача допоможуть не тільки відомості з історії України про похід новгород-сіверського князя Ігоря проти половців у 1185 році, але й мистецький контекст, наприклад, застосування метатекстів української і зарубіжної літератури (наприклад, з іспанським епосом XII століття «Пісня про мого Сіда»), що уможливають встановлення типологічної спільності теми, мотивів, сюжету, провідної ідеї, образів тощо. Опрацьовуючи тему з української мови «Фразеологія як розділ мовознавства. Джерела української фразеології. Національна специфіка української фразеології» (10 клас), вважаємо доречним і логічно вмотивованим залучення учнів до діалогу культур, оскільки фразеологічні запозичення з іноземних мов (німецької, французька, англійська) уможливають вияскравлення національно-мовного колориту української фразеології. Крім того, походження сталих зворотів слів варто проілюструвати прикладами-етнофразеологізмами, народнопоетичними фразеологізмами, творами класиків української і зарубіжної літератури та сучасних письменників і под.

У навчально-виховному процесі вчитель української мови і літератури виконує функційну роль організатора просторово-часових характеристик спілкування. Для професійно-педагогічного спілкування великого значення набуває планування і дотримання параметрів навчального міжособистісний комунікативного простору, тобто подолання *інтераакційних* бар'єрів. Оформлення кабінету української мови і літератури (робочий стенд з матеріалами для уроку чи теми (розділу), що допоможе заактивізувати навчально-виховний процес, на якому вміщуються список рекомендованої літератури для опрацювання, теми семінарських, практичних занять, завдання для самостійної роботи учнів, проблемно-пошукові запитання, пам'ятки; експозиції, присвячені творчості письменника; тематичні папки, мультимедійні бібліотеки, дидактичні матеріали, наочність, схеми, таблиці, експоновані результати творчості учнів тощо), розташування меблів відповідно до мети і завдань уроку, обраних методів і прийомів має сприяти невимушеній кооперативній співпраці вчителя-словесника і учнів. На думку Н.П. Волкової [2, с. 168] та О.І. Пометун [4, с. 27-28], за традиційної форми розташування меблів (декілька рядів поставлених одна за одною парт, перед якими знаходиться стіл

педагога і дошка для записів) учительський стіл засвідчує його директивну позицію, увага звернена на середину аудиторії, причому перші та останні парти випадають з поля зору педагога, обмежується рухова активність учнів, створюється відчуття меж, бар'єрів, робиться вигляд присутності на занятті, ефект «загальної маси», комунікація здійснюється за лінією «педагог – учень» тощо. Дослідники рекомендують обирати оптимальний варіант розташування меблів залежно від освітніх технологій, методів і прийомів навчання. Як показує досвід, наприклад, організація навчального простору «Буквою «П» (парти розташовано буквою «П», місцем концентрації уваги слугує вчительський стіл і дошка) найефективніша для проведення уроку-лекції, індивідуальної і парної роботи, контрольної (самостійної, практичної) роботи, дискусії, дебатів тощо; форма розташування меблів у вигляді «Кола» (школярі розміщуються на стільцях по колу разом із учителем) сприятиме груповій, кооперативній роботі, що пов'язана з пересуванням по класу, зміною розташування учнів. Учителю української мови і літератури також варто звертати увагу на комунікативну відстань між комунікатором і реципієнтом, оскільки значна дистанція, «приховування» педагога за стільцем, трибуною, дошкою тощо послаблює сприйняття учнями навчального матеріалу, впливає на поведінку, самопочуття школярів, спричинює непорозуміння, недовіру, виникнення конфліктних ситуацій. Комунікативний стиль педагога, за якого гіпертрофована дистанція виступає домінантою соціально-психологічних взаємовідношень з учнями та показником провідної ролі вчителя, В.А. Кан-Калик кваліфікує як спілкування-заякування. Тому під час безпосередньої реалізації проекту уроку радимо вчителю-словеснику використовувати просторову розмаїтість в організації спілкування, обираючи параметри міжособистісного комунікативного простору, зокрема інтимну, персональну, соціальну чи публічну дистанції, з урахуванням кількості учнів, ситуації спілкування, ступеня взаєморозуміння між учасниками навчально-виховного процесу, умов навчання тощо.

В умовах особистісно зорієнтованої освіти, що ґрунтується на засадах філософії персоналізму, комунікативної філософії і гуманістичної психології, учитель-словесник має здійснювати особистісно зорієнтовану підтримку учнів на кожному етапі навчання, ураховуючи індивідуальні особливості, суб'єктний досвід кожного

школяря, вносити гуманістичні основи в суспільні відносини. Незнання сензитивних періодів в мовно-літературному розвитку школярів, розбіжність навчальних настанов, інтересів учителя-словесника й учнів, негативна установка на клас чи окремого учня, сліпе наслідування, копіювання поведінкового стилю колег, наставників, боязнь класу, педагогічних помилок тощо – усе це спричинює виникнення в роботі педагога **психологічних** бар'єрів. Під час викладання української літератури Г.Л. Токмань [6, с. 23-24] рекомендує словесникові обов'язково брати до уваги вікову психологію, основні стадії літературного розвитку школярів, природні для певного періоду нахили, що допоможуть дитині йти вперед в літературному та екзистенційному зростанні. Наприклад, на першому етапі літературної освіти – молодший підлітковий вік, 5-6-ті класи – художній твір сприймається учнями безпосередньо, емоційно, вони відчують себе учасниками або свідками зображеного, співпереживають героям, проте не можуть оцінити героя як особистість та не бачать естетичну умовність зображеного. Тому словесник використовує відповідні для цього віку методи і прийоми, як-от: читання за ролями, словесне малювання, докладний переказ, літературні ігри, вікторини, імітацію популярних телевізійних ігор, запитання у формі загадок і под. Ми переконані, що індивідуалізувати і диференціювати навчально-виховний процес, перейти від предметно-інформаційного до проблемно-особистісного викладання, досягти формування необхідного обсягу компетентностей і компетенцій, передбачених чинними програмами, допоможе оволодіння вміннями й навичками комплексного підходу до вивчення особистості учня, зокрема **методами психодіагностики** (спостереження, тести, експеримент, анкетування і под.), **системою корекційних і розвивальних заходів, знаннями соціальної перцепції, типології характеру особистості**. Адже шкільний психолог лише допомагає структурувати бачення вчителем-словесником дитини й насичує психологічним змістом дані його спостережень, тим самим психологізуючи навчальний процес. При підборі чи розробці диференційованих завдань, об'єднанні школярів в інтерактивні (гомогенні чи гетерогенні) групи важливими є врахування психологічних та індивідуальних особливостей учнів, уміння виділяти тих, хто має певні акцентуації характеру, тобто надмірний прояв окремих рис характеру, що є граничним варіантом норми

існування певної акцентуації, зумовленого як біологічними чинниками, наприклад, силою нервової системи, рухомістю нервових процесів, так і соціальними умовами розвитку. Варто пам'ятати, що поведінку окремої дитини неможливо змінити простими санкціями або ультиматумами за короткий термін, подібна тактика лише гальмуватиме процес соціалізації, призведе до конфлікту з учителем, класом.

Висновки. Отже, у професійній діяльності вчителя української мови і літератури розглядувані комунікативно-ситуативні бар'єри, зокрема соціальні, ситуаційні, імпровізаційні, контрсугестивні, когнітивні, експресивно-естетичні, інтеракційні, психологічні тощо, можуть мати абсолютний або відносний, свідомий або несвідомий, епізодичний або систематичний, суб'єктно пережитий або наявний, ситуативний або статичний прояви. Поява бар'єрів є серйозною перешкодою для організації ефективної комунікативної особистісно зорієнтованої взаємодії. Майстерність педагогічного спілкування вчителя-словесника досягається шляхом самоконтролю, самоаналізу і саморегуляції власного психо-емоційного та фізичного стану, поведінки та мисленнєво-мовленнєвих процесів. Для цього потрібна систематична робота вчителя української мови і літератури над собою, спеціальні аутогенні тренування, психокорекційні вправи, прийоми самонавіювання, релаксації. Для нейтралізування комунікативно-ситуативних перешкод вчителю-словеснику слід навчитись проводити рефлексивний аналіз власної діяльності, виявляти позитивні і негативні сторони в поведінці, характері тощо, віднаходити ефективні шляхи для організації ефективного комунікативного педагогічного простору. З урахуванням багатоаспектності проблеми формування комунікативно компетентного вчителя-словесника в умовах післядипломної педагогічної освіти виникає необхідність продовжити подальше вивчення питання, зокрема детермінант вироблення індивідуального продуктивного стилю педагогічного спілкування, моделей майстерної взаємодії вчителя української мови і літератури з дітьми, колегами, батьками, не-колегами, соціумом тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булатова, О.С. Искусство современного урока : уч. пособ. для студ. высш. уч. завед. [Текст] / Оксана Сергеевна Булатова. – М.: Академия, 2006. – 256 с.
2. Волкова, Н.П. Професійно-педагогічна комунікація : навч. посіб. [Текст] / Наталія Павлівна Волкова. – К.: Академія, 2006. – 256 с.
3. Куцевол, О. Педагогічна імпровізація як вид творчої методичної діяльності словесника [Текст] / Олена Куцевол // Дивослово. – 2009. – № 4. – С. 25-29.
4. Пометун, О. Енциклопедія інтерактивного навчання [Текст] / Олена Пометун. – К., 2007. – 144 с.

5. Станкин, М.И. Психология общения : курс лекций [Текст] / Михаил Иосифович Станкин. – М.: Московский психолого-социальный ин-т; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2000. – 304 с.
6. Токмань, Г. Вікова психологія як наукове джерело методики викладання літератури [Текст] / Ганна Леонідівна Токмань // Дивослово. – 2003. – № 6. – С. 23-29.
7. Харькин, В.Н. Педагогическая импровизация: теория и методика [Текст] / Валерий Николаевич Харькин. – М.: NB Магистр, 1992. – 159 с.